

CUMHURİYET'İN İSLAMÎ TEMELLERİ VE KARŞITLARI

MERYEM ÇAĞIL

otukennesriyat

YAYIN NU: 2176
KÜLTÜR SERİSİ: 1164

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NU: 49269

ISBN: 978-625-408-796-7

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®

İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50

Genel Müdür: Ertuğrul Alpay

Genel Yayın Yönetmeni: Göktürk Ömer Çakır

Editör: Ayşegül Büşra Paksoy

Kapak Tasarımı: Kuzgun Nogay

Dizgi-Tertip: Mahmut Doğan

Kapak Baskısı: CB Matbaacılık

Baskı: Ötüken Neşriyat AŞ

İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50
Sertifika Nu: 49269

İstanbul - 2025

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Meryem Çağıl: 1985 yılında Kemaliye’de doğdu, ilk ve ortaöğretimini Erzurum’da bitirdi. 2014 yılında Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nden mezun oldu. Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı’nda yüksek lisansını tamamladı. İslam Mezhepleri Tarihi alanında sürdürdüğü çalışmalarına ek olarak Türk tarihi, medeniyetler tarihi, dinler tarihi, sosyoloji, göstergebilim ve felsefe alanlarında çalışmalar yapmaktadır. Cumhuriyet’in felsefi temelleri, Türk Devrimi ilkeleri ve Türk Tarih Tezi üzerine yazdığı makaleleri başta *Türk Yurdu* dergisi olmak üzere çeşitli dergi ve gazetelerde yayımlanmıştır.

İÇİNDEKİLER

TAKDİM.....	9
ÖN SÖZ	13
GİRİŞ	17
CUMHURİYET'İN DİNÎ YAŞAM POLİTİKALARI ÜZERİNE YAPILAN BAZI ÇALIŞMALARIN TAHLİLİ	27

BİRİNCİ BÖLÜM

DİN VE İKTİDAR

İSLAM TARİHİNDE DİN VE SİYASİ İKTİDAR İLİŞKİLERİNİN SEYRİ	37
İSLAM DÜŞÜNCE TARİHİNDE DİN VE SİYASET İLİŞKİLERİNE BAKIŞLAR	47
1. Ebu Hanife'de Din ve Siyaset İlişkileri	48
2. Mâverdî'de Din ve Siyaset İlişkileri	50
3. Gazali'de Din ve Siyaset İlişkileri	52
4. İbn Teymiyye'de Din ve Siyaset İlişkileri	54
5. İbn Haldun'da Din ve Siyaset İlişkileri	55
SELÇUKLU VE OSMANLI DÖNEMLERİNDE DİN VE SİYASİ İKTİDAR İLİŞKİLERİNE DAİR BİR DEĞERLENDİRME	61
OSMANLILARIN BATILILAŞMA SÜRECİ	68

İKİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYET VE MÂTURÎDÎLİK

CUMHURİYET'İN HANEFÎ-MÂTURÎDÎ TEMELLERİ	81
ÜMMETTEN MİLLETE DİN DİLİNİN MİLLÎLEŞMESİ	86
1. İbadet Dilinde Millîleşme	93
2. Hukuk Dilinde Millîleşme	103
TÜRK TÖRESİ, TÜRK ULUSLUĞU VE TÜRK LAİKLİĞİ	119
1. Ulus Bilincinin Oluşmasında Dinin Rolü	125
2. Türk Ulusallığının Batı'ya Karşı Özgünlüğü	128
3. Türk Laikliği ve Türk Tarihinde Laikliğin Önemi	135

CUMHURİYET'İN TEOLOJİSİNİN FİKRÎ ÖNDERLERİ.....	153
1. Ahmet Cevdet Paşa.....	153
2. Ziya Gökalp.....	156
3. Mansurizade Said Bey.....	160
4. Mehmet Kâmil Miras.....	163
5. Mehmet Rifat Börekçi.....	165
6. Mehmet Şerafettin Yalıtıkaya.....	168
7. Mehmet Şemsettin Günaltay.....	171
8. Besim Atalay.....	173
9. Nurettin Topçu.....	174
CUMHURİYET'İN MÂTURÎDÎ YÜZÜ: MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN İSLAM'I KAVRAYIŞI.....	182

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CUMHURİYET'İN TEOLOJİSİNE İDEOLOJİK KARŞITLIKLAR

CUMHURİYET KARŞITI ZİHNİYETLER.....	193
İSLAM TARİHİNDE DİN TEMELLİ MUHALEFET.....	200
1. Osmanlı Dönemi Din Temelli Muhalefet.....	205
CUMHURİYET KARŞISINDA İSLAMCI MUHALEFET.....	211
KARŞIT ZİHNİYETLERİN ŞAHSİYETLERİ.....	227
1. Mustafa Sabri.....	227
2. Said Nursi.....	230
3. Necip Fazıl Kısakürek.....	234
4. Kadir Mısıroğlu.....	236
İSLAMCILIĞIN POLİTİK PSİKANALİZİ.....	242
SONUÇ.....	265
KAYNAKÇA.....	271
DİZİN.....	293

TAKDİM

Yıllar önce Mehmet Ali Kılıçbay üstadın kitaplarının birinde görmüştüm, “cumhuriyetçi nefes sahaları” ifadesini. Kimlik, din ve köken kaynaşmasından kurtulan siyasal ahlak ve yurttaşlık sahaları demekti bu. Cumhuriyet; bireyi, mensubiyeti her ne olursa olsun, diğerleriyle eş saymakta ve onu cemaat cenderesinden kurtarmaktaydı. Aynı zamanda Cumhuriyet ideali, toplumu meydana getiren yurttaşların her düzeydeki farklılıklarını gösterebilme, ifade edebilme ve yaşayabilme özgürlüğüne dayanmaktaydı.

Bu değerlendirmeler, Cumhuriyet’e karşı gösterilen ve dinî olarak addedilen muhalefetin kimyasını anlamamda çok yardımcı olmuştur. Cumhuriyet bir potadır. Yerellikler içinde donmuş etnik, dinsel ve kültürel cemaatleri halk hâline getiren bir pota. Cumhuriyet’in “halkları” olamayacaktır, “cemaatleri” olan bir nizama Cumhuriyet denemeyecektir. Cumhuriyet; halk-millet, cemiyet ve ülke sacayakları üzerine temellenebilir. Halkın hepsinin aynı etnik kökenden olması, aynı dinî inanca sahip bulunması, aynı kültürü paylaşması gerekmez; Cumhuriyet bunlarla ilgilenmez. Üstelik bunlar yerel özelliklerdir.

Son dönemlerde büyük bir değişim içine girmiş olmasına rağmen Osmanlı’nın Cumhuriyet’e mirası, maalesef cemaatçi toplum olmuştur. Cumhuriyet’in önündeki en önemli sosyolojik engel... Toplumda her bir cemaat, ayrı bir kimliklenme ortamı olarak vardır ve bu ortam, toplumun kendini kendisi için güncelleyebileceği “kamu bilincinin” doğmasına müsaade etmez. Cemaatçi zihniyet, kabileci zihniyet kodlarına da sahiptir ve eleştiriye, tartışmaya açık değildir; iktidarı ve din söylemini tekele alma arzusuyla hareket eder.

Osmanlı, son dönemlere kadar cemiyet-millet ve ülke düşüncesine genel anlamda yabancıdır. Halbuki Cumhuriyet’in gayesi, cemaatin özcü bireyi yerine ülkenin vatandaşı olma özelliği ile devletin

ÖN SÖZ

Türkiye Cumhuriyeti'nin İslamî temellere dayandığını ileri sürmek, Cumhuriyet tarihinin oldukça uzun bir süreyi kapsayan bölümünde Cumhuriyet'i İslam karşıtı gibi sunmakta olan ilahiyatçı kavrayış ve politize edilen dinî ortam ile elbette yaman bir çatışmaya girmeyi göze almaktır. İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı'nda tez çalışmamı sürdürürken, Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyopolitik ve politik-ekonomik proje olarak özünde teolojik bir temele dayandığını keşfettim. Bu kitap, bu keşfin derinleştirilip geniş okur kitlesine sadeleştirilerek ulaştırılması amacıyla kaleme alınmıştır.

On yıllar boyunca yaygınlaştırılmış olan genel kabul, altı temel ilkesinden biri laiklik olan bu rejimin dinî bir temele dayanmasının mümkün olmayacağı üzerinedir. Üstelik, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucularının ideallerinde yatan muasır medeniyet anlayışının bilfiil Cumhuriyet karşıtlarınca önce taşradan başlayarak, sonra kentleri ve sonunda da devlet idaresini ele geçiren 'Türk tipi İslamcı muhafazakârlık' tarafından jenerasyonlar boyunca şu söylem dairesinde eleştirilip ötekileştirilmeye çalışıldığı da yakın tarihimizin bilinen hususlarındandır: "Cumhuriyet'in din siyaseti, dini toplumdans tasfiye etmek üzere kurgulanmıştır." Çalışmada; bu söylem tarafından karartılan Cumhuriyet'in uygarlık devleti projesine dair uygulamaları ile dini toplumsal yaşamdan tasfiye etmediği, Türk din anlayışına uygun kıldığı iddiası sahiplenilmiştir.

Toplumun kutuplaştırılıp ikiye bölündüğü yakın tarihimiz boyunca, İslamcı muhafazakârlığın karşısında yer alan yetersiz Cumhuriyet savunması ise, yine genel kabul olarak "laiklik" ilkesinin kavramsal tarihine¹ bile değinmeye tenezzül etmeyecek şekilde te-

¹ Aslı Yunanca olan laikos (Latince: Laicus) kelimesi, ruhban olmayan, halktan olan kişi anlamına gelir. Hristiyanlıkta din adamlarına (clerici), kilisenin dışında

GİRİŞ

“Mukaddes mihrabı, cehlin elinden alıp ehlinin eline vermek zamanı gelmiştir.”¹ diyen Mustafa Kemal Atatürk’ün dinî yaşama dair siyaseti, milliyetçilik ve halkçılık ilkeleri gereğidir. Halkın geri bırakılmasına sebep olan din kavrayışına karşı olan Atatürk’ün talep ettiği dinî yaşam, Türk töresiyle uyumludur ve uygarlık devleti projesinin temellerinden başlıcasıdır. Fransız gazeteci Maurice Pernot’a verdiği röportajda, “Siyasetimizi dine aykırı olmak şöyle dursun, din bakımından eksik bile hissediyoruz.”² demiştir. Bu açıklamayla Atatürk’ün; millî iradeyi gasp ederek devlet otoritesinde sınıf olarak konumlanmak isteyen din anlayışına karşı din ve devlet ayrılığı ilkesinin zemini olan Hanefî-Mâturîdî din anlayışını talep ettiği anlaşılmaktadır. Zira bir başka açıklamasında din yorumlarının çeşitliliğine ve Türk milletinin kendine has din yorumu olduğuna şöyle değinmiştir:

Bizim dinimiz için herkesin elinde bir miyar vardır. Bu miyarla hangi şeyin bu dine uygun olup olmadığını kolayca takdir edebiliriz. Hangi şey ki akla mantığa, kanuna uygundur; biliniz ki o bizim dinimize uygundur. Bir şey akıl ve mantığa, milletin çıkarına, İslam’ın çıkarına uygunsa kimseye sormayın. O şey dinîdir. Eğer bizim dinimiz, aklın, mantığın uyduğu tabii bir din olmasaydı mükemmel olmazdı, son din olmazdı.³

Miyardan (ölçü) maksadı Türk din anlayışı olan Atatürk, “Asya milletinin içinde daha karışık, yapmaca, batıl inançlardan ibaret bir din daha vardır. Ancak bu cahiller, bu acizler, sırası gelince aydınlanacaklardır. Onlar ışığa yaklaşmazlarsa kendilerini mahv ve mahkûm

¹ Hafız Yaşar Okur, *Atatürk’le On Beş Yıl - Dinî Hatıralar*, Sabah Yay., İstanbul 1962, 11.

² *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1989, III, 93.

³ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, II, 131.

CUMHURİYET'İN DİNÎ YAŞAM POLİTİKALARI ÜZERİNE YAPILAN BAZI ÇALIŞMALARIN TAHLİLİ

Cumhuriyet'in dinî yaşam politikası, yurt içinde ve yurt dışında birçok çalışmaya konu olmuştur. Bu çalışmalar Cumhuriyet'in dinî temelini nitelerken, eleştirel karşı nitelenmeye de açıktır. Batılı araştırmacıların ve Türkiye'deki akademisyenlerin, yazarların, Cumhuriyet'in ilk dönem dinî yaşam politikaları hakkında yazdıkları makaleler, kitaplar, objektif tarih yazarlığı çerçevesinde ve akademik etik ölçülerince tahlil ve tasnif edilmesi gereken malzeme birikimleridir. Akademik yöntem sığabilen bazı çalışmaların akademik etiğe uygun olmaması, ideolojik tarih okurluğu ve ideolojik tarih yazarlığı, tezin tek taraflı kaynaklarla beslenmesi, teorinin tek hakikatçi şeklinde sunulması, alternatif söylemin ve tartışma zemininin olmaması, karşıt yorumların ihmal edilmesi, bir dönemin politikalarının distopik algıyla yorumlanması, tarihî seyrin ve sürecin yok sayılması, Cumhuriyet'in dinî yaşam politikası üzerine yapılan bazı çalışmaların temel problemleridir.

Söz konusu çalışmalarda akademik etiği sağlayan ve objektif tarih yazarlığına uygun olan örneklerin bulunmasının yanı sıra ideolojik karşıtlık adına üretilen eserler sıklıkla göze çarpmaktadır. İlahiyat ve İslami İlimler fakültelerinde, İslamcı dergi ve yayın organlarında, Cumhuriyet'in politikalarının dinî çerçevede analiz edilip suçlandığı, akademik kaygıdan çok ideolojik bir kaygının ürünü olan çalışmalar vardır. Akademik etikten ve metodolojinin kendi kıstaslarından yoksun olan taraflı yayınlarca desteklenmiş birçok çalışma, Cumhuriyet'in dine bakışının gerçekliğini karartan ürünlerdir.¹ Türkiye'de İslamcı muhalefetin, Cumhuriyet'in dinî yaşam politikaları karşısındaki konumlanması, akademik eleştiri ölçeği kullanmaksızın

¹ Amit Bein, *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti, Değişimin Failleri ve Geleneğin Muhafızları*, (Çev.: Bülent Üçpınar), Kitap Yay., İstanbul 2013, 10.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİN VE İKTİDAR

İSLAM TARİHİNDE DİN VE SİYASİ İKTİDAR İLİŞKİLERİNİN SEYRİ

İslam tarihinde din ve siyasi iktidar ilişkileri, din ve siyasetin simgesel anlamda bütünleştiği kişilikle, halifelik ve onun tecrübe edilen biçimleriyle anlaşılmaktadır. Halife-ulema ilişkileri, ayrı temsil edildikleri zamanlarda halife-sultan ilişkileri, İslam tarihinde din-siyaset ilişkilerinin gözlemlenebildiği ilişkilerdir. İslam tarihi boyunca Müslüman toplumların yönetim faaliyetleri, yöneticilerin uyguladıkları siyaset, yasama, kanunlaştırma, yürütme ve yargılama işleyişlerinin tecrübe edilen biçimleri de din ve iktidar ilişkilerinin tespit edilmesine olanak sağlamaktadır.

İslam tarihinde din-siyaset ilişkileri dinin siyasi bir biçimde telakki edildiği, dinin ve siyasetin, Peygamber'in hem dinî hem siyasi ayrılmaz temsiliyle birlikte vücut bulduğu yönünde yorumlanmıştır. Bu yorum karşısında İslam Peygamber'inin yalnızca dinî bir vazife üstlendiği, peygamberliğin son bulmasıyla da onun dinî kimliğinin devralınamayan bir görev olduğu yönünde yorum mevcuttur. Medine, bu yoruma göre Peygamber zamanında bir devlet örgütlenmesinden çok toplumsal örgütlenmenin sahnelendiği yerdir.¹ İslam Peygamber'i, kabile birliklerini, kan bağı birliklerini bozan ve Araplardan bütün bir toplum oluşturmayı hedefleyen bir dizi inanç, hukuk ve ahlaki değişikliklerle yeni bir toplum formu ortaya koyan, din temelli normlar hiyerarşisinin uygulayıcısıdır.² Mekke'de başlayıp Medine'de büyüyen din, Peygamber'in birleştirici otoritesinde hayata geçmiştir. Wellhausen'e göre din, İslam'da dünyevi bir biçimde teşekkül etmiş-

¹ Eyüp Kurt, *Dört Halife Döneminde Yönetim Anlayışı*, (Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2013, 22.

² Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Suku*, (Çev.: Fikret Işıltan), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1963, 2.

İSLAM DÜŞÜNCE TARİHİNDE DİN VE SİYASET İLİŞKİLERİNE BAKIŞLAR

İslam tarihinde din ve siyaset kuramları, halifenin belirlenmesi tartışmalarının, İslam düşünce tarihinde arkaik rol oynayan olayların çözümlümünün üstünde yürütülmüştür. Müslüman düşünürlerin ortaya koydukları din ve siyaset kuramları, fetih faaliyetleri içinde algılanan, halifenin kim olacağı üstüne tartışmaların eşliğinde ortaya çıkan ve kurumlaşma tecrübesinin eksik olduğu kuramlardır. Emevîlerin ve Emevîler kadar merkezîleşme ve otoriterleşme barındıran Abbasi-lerin hükümet kurumları, gücün tekelleştiği ve denetleme kurumu olmayan, bu nedenle de zaafa uğrayan yönetimlerdir. Müslümanların siyasi tecrübesi, iç savaşlar ve halifelik hakkı üstüne mücadelelerle şekillendiği için organize bir devlet-toplum kurumlaşması sistemleşmemiştir.³¹ Teorisi pratiğinde şekillenen, pratik ortadan kalktığında şeklin de yok olduğu bir vakitsizlikte, devlet teorileri, hızlı bir şekilde sergilendiği sahneden silinip gitmiştir.

Gibb'e göre siyasi egemene yönelik halifenin cisminde yürütülen aklın, devlet-toplum teorisi içermesi mümkün değildir.³² Ulema, bir adamın yönetiminin ilmî kolu ve yalnızca onun yönetiminin meşrulaştırıcısı şeklinde vazife gördüğünde geçici olana bağlanan ilimler kalıcı bir sistem üretmeye yardımcı olamamıştır. Din ve siyaset ilişkilerine dair İslam tarihinde üretilen teoriler, halife üstünde bir ideolojik kolun meşruluğu ya da o ideolojiye muhalif olarak ideali bulma yolunda üretilen teorilerdir.

³¹ Hamilton A. R. Gibb, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, (Çev.: Kadir Durak, Atilla Özkök, Hayrettin Yücesoy, Kenan Dönmez), Endülüs Yay., İstanbul 1991, 52-54.

³² Gibb, *İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar*, 179.

SELÇUKLU VE OSMANLI DÖNEMLERİNDE DİN VE SİYASİ İKTİDAR İLİŞKİLERİNE DAİR BİR DEĞERLENDİRME

Sünni-Şii karşıtlığının şiddetli biçimde yaşandığı Horasan-Maveraünnehir dolaylarında kurulan ve Anadolu'yu Türkleştiren Selçuklu Devleti, Fatımilere karşı Sünni din anlayışını ve devlet adamının, iktidarında ortak kabul etmediği bir devlet anlayışını benimsemiştir. Selçuklularda ulema ve sultan arasında, sultanın medreseler üzerinde ulemanın özgürlüğünü tanıdığı bir uzlaşma vardır. Bununla birlikte, ulemanın sultan üzerinde bir etkisi olmadığı gibi halifenin de sultan tarafından belirlendiği ve devlet idaresine halifeyi karıştırmadığı bir yönetim söz konusudur. Abbasi halifelerinin Selçuklu Devleti'ne Şii Fatımilerin nüfuzuna karşı duyduğu ihtiyaç ve Selçuklu Devleti'nin dinin denetleyici rolünün sembolik otoritesini karşılaması nedeniyle Abbasi halifesinin temsiline duyduğu ihtiyaç, Abbasi halifesi ve Selçuklu Devleti ilişkilerinin temelini oluşturmuştur.⁷³ Selçuklularda sultandan sonra en önemli adam vezirdir. Ordunun ve medresenin güçlendirilmesi faaliyetlerini yürüten Nizamülmülk, Nizamiye Medresesi'ni kurarak ulemanın devlete desteğini sağlamıştır. Nizamülmülk'ün öncesindeki vezir Kündürî, Selçuklu Devleti'nin Hanefî mezhebini benimsemesi nedeniyle Horasan ve Maveraünnehir fakihlerini Hanefilerden seçmiş ve Şafii fakihlere yer vermemiştir. Sultan Alparslan, Şafî Nüzamülmülk'ü vezir atayarak fakihler arasında Şafîlere de yer verilmesini sağlamıştır. Ancak Selçuklu Devleti'nin mezhep tutumu Hanefîlik'ten yanadır ve ulemanın Hanefî olmasına dikkat edilmiştir. Tuğrul Bey, Alparslan ve Melikşah da yönetimleri boyunca ulema arasında Hanefîleri çoğunlukta tutmuş, Hanefîliği benimsemişlerdir.⁷⁴ Büyük Selçuklu Devleti ve ardından Anadolu Sel-

⁷³ Ahmet Dayandı, *Alparslan Zamanında Büyük Selçuklu Devletinin Dini Siyaseti*, (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010, 38.

⁷⁴ Sönmez Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, İSAM Yay., İstanbul 2021, 115-122;

OSMANLILARIN BATILILAŞMA SÜRECİ

Osmanlı modernleşmesi Batı'daki gibi burjuvanın ve halkın dayatmasıyla değil, 18. yüzyıl itibarıyla sultanın dayatmasıyla yürürlüğe giren politikalarla mümkün olmuştur. Batı modernleşmesi aşağıdan yukarıya doğru işlerken, Osmanlı'da yukarıdan aşağıya doğru yol almıştır.⁸⁹ Osmanlı'da kurtuluşun anahtarının Batılılaşmak, modernleşmek olarak tespit edilmesi, on sekizinci yüzyılın ilk yarısında askerî sahada ihtiyaç duyulan yenileşme, Osmanlı Devleti'nin mağlup ayrıldığı anlaşmalardan galip olan tarafın ordusunun özelliklerini alma ve uygulama talebi olarak gündeme gelmiştir. İlk resmî Batılılaşma politikaları, matbaanın getirilişine kadar devam eden askerî, teknik ve ilmî reform politikalarıdır. Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya gönderdiği elçilerle, Avrupa'dan alınıp uygulanacak modelleri toplamaları, karşısında mağlup olunan Batı'nın birtakım askerî, kamu ve sosyal işleyişlerin takip edilmesi gerektiğinin göstergesidir.⁹⁰ Siyasi idarenin öncülük ettiği Batılılaşma hareketlerine Osmanlı'da muhalefet eden cephe ise ulema, Yeniçeri Ocağı ve sivil örgütlenmelerdir. *Lale Devri* adıyla anılan dönemin sadrazamı Damat İbrahim Paşa'nın idam edilmesi, Padişah III. Ahmet'in tahttan azledilmesiyle sonuçlanan Patrona Halil İsyanı'nın ve isyanın destek bulduğu tepkilerin nedenleri, İslami değerlere uygun bulunmayan yenileşmeler ve Batılılaşma politikalarıdır. Saray ve çevresinin modernleşmeye istekli ve önyak olduğu bu dönemde tutuculuğu sergileyenler saraya karşı dinsel muhalefet sergileyen örgütlenmelerdir. *Lale Devri*'nde bir dizi kültürel yenilikler gerçekleştirilmiştir. Örneğin Farişî etkiden kurtulan şiir

⁸⁹ Özek, *Devlet ve Din*, 386.

⁹⁰ Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., VII. Dizi, Sa. 8.a, Ankara 1987, 179-202, 235-253.

Ahmet Refik, *Lale Devri*, Pınar Yay., İstanbul t.y., 21-86.

Arif Korkmaz, "Mehmed Said Paşa Sefaretnamesi Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32, 2011, 201-236.

İKİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYET VE MÂTURÎDİLİK

CUMHURİYET'İN HANEFÎ-MÂTURÎDÎ TEMELLERİ

Din dili, din anlayışı ve din yorumları, bir paradigmadan bir başka paradigmaya geçişte değişip dönüşmekte; kültürden kültüre, zamandan zamana, bireyden bireye farklı algı ve anlamalarla var olmaktadır. Belli bir toplumun, özgül sosyal altyapısı ve uzun sürede şekillenmiş kültürü içinde algıladığı ve yaşadığı din, yalnızca o toplumun anlam dünyasında bir varlığa karşılık gelmektedir.

Evrensel dinler, doğdukları coğrafyanın dışına taşıp, başka milletlerin toplumsal yaşamları ve kültürleri içinde de kavranmışlardır. Bunun kabul edilebilmesi için endüstriyel toplumun doğması gerekmişse de tecrübe sahasında her milletin kültürünün din anlayışında farklılaşmaya neden olması evrensel dinlerin özelliği olmuştur. Başka kültürlere geçemeyen, aktüel alanda hiçbir değişikliğe uğramayan ve başka kültürlerden etkilenmeyen din, kavmiyetçi özellikleri haiz dindir ki Yahudilik örneğinde böyle bir dinin yayılma ve Yahudiler dışında başka milletlere hitap etme iddiası da yoktur. İslam, ortaya çıktığı Arap topraklarında; önce Mekke'de, Medine'de, daha sonra bütün Arap yarımadasında ve dünyanın birçok bölgesinde müntesibi bulunan dindir. Dört Halife Dönemi'nde başlayan fetihler, Emevîler ve Abbasiler devrinde de sürmüştür; Türklerin Müslüman olmalarıyla birlikte daha geniş topraklarda, farklı milletlerin dini olma özelliğine kavuşmuştur. Din-devlet, din-toplum, din-birey ilişkilerinin farklı farklı şekillendiği bu yeni topraklarda, uzun süre Türklerin idaresi altında hayat sürülmüştür. Halifenin hem siyasi hem dinî yönetici olarak algılandığı zaman zarfında din söyleminde birlik oluşmamış, saray dini ve halk dini olarak ikili yapılanma ortaya çıkmıştır.

Batı'da Sanayi Devrimi sonrası başlayan endüstrileşme ve Fransız Devrimi'nin ardından başlayan milliyetçileşme akımı sonrası, devlet ve toplum birliği ile din söylemi de millî söyleme kavuşmuştur. Türkiye Cumhuriyeti ile devlet ve toplum birliğinin salık verdiği milliyetçi

ÜMMETTEN MİLLETE DİN DİLİNİN MİLLÎLEŞMESİ

Ümmet kelimesi “e-m-m” öne geçmek, imam olmak kökünden türemiş bir isim olup, sınıf ve cemaat anlamlarına gelmektedir. Bir peygambere inanan ve onun getirdiği dine mensup olan topluluk anlamı, yaygın anlam olarak kullanılmaktadır.¹² Rağıp el-İsfehani’ye göre ümmet; aynı dinin, aynı mekânın veya aynı zamanın, mecburen ya da ihtiyari bir amille bir araya getirdiği topluluktur.¹³ Kur’an’da insanlar dışındaki canlı türlerine¹⁴ atıfla da kullanılan bu kelime, tek başına bir peygamber için, İbrahim için,¹⁵ hem inanan hem inanmayan topluluklar için,¹⁶ topluluğa örnek olacak seçkin bir sınıf için¹⁷ ve zaman, müddet anlamlarında¹⁸ kullanılmıştır.

Wellhausen, ümmet kelimesinin dinî bir birlik anlamı taşıdığını ancak Medine’deki ümmet birliğinin içinde Ensar’dan müşriklerin de olduğunu ve onların bu iman bağı birliğine siyasi anlaşmayla dâhil olarak ümmet dışı kalmadıklarını bildirmiştir. Medine kozmopolit toplumunu ortak düşmana karşı birlikte savunma anlaşmasıyla kurulan siyasi ümmet birliğine Yahudilerin de ilk aşamada dâhil olduğunu bildiren Wellhausen’e göre ümmet, kan bağı birliğinin geride bırakıldığı yeni siyasi, askerî birliği karşılayan ve barışın da savaşın da şahsi, kabileci sözleşmeden toplum hukukuna geçtiği birliğin adıdır.¹⁹ Bernard Lewis, ümmet kelimesinin Araplar içinde başka milletleri de ifade etmek için kullanıldığını, bu kavramın siyasal anlamda bütün

¹² İsmail Karagöz, “Ümmet”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yay., Ankara 2005, 671.

¹³ İsfehani, Ebu’l-Kasım Hüseyin b. Muhammed Rağıp, *el-Müfredat fî Garibi’l-Kur’an*, (Thk.: Muhammed Seyyid Keylani), Daru’l-Marife, Beyrut, H. 1340, 23, e-m-m md.

¹⁴ En’am, 6/38, A’raf, 7/ 38.

¹⁵ Nahl, 16/120.

¹⁶ Zuhruf, 43/22.

¹⁷ Âl-i İmran, 3/104.

¹⁸ Hud, 11/8.

¹⁹ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 6-7.

TÜRK TÖRESİ, TÜRK ULUSLUĞU VE TÜRK LAİKLİĞİ

Sanayi Devrimi'nin ardından yeniden şekillenen Avrupa, yalnızca iktisadi değil, toplumun ve siyasetin yenilenmesiyle yeni bir sosyal yapıya, yeni bir iktidar yapısına geçmiştir. Feodalizmin siyasi sosyal yapıları bu yenilenmeden ve feodalizmden kopuştan sonra *eski rejim*¹¹⁰ etiketiyle kriminalize edilmiştir. Feodalizmin siyasi sosyal yapısı kültürel olarak, çoğunlukla etnografik ve dinî ikilik barındırması açısından birbirinden kopuk yapılardır. Ulus devlet modelinde ise, siyasi-sosyal yapı arasında ayırım ve aykırılık söz konusu değildir. Yönetimin, yönetilenin egemenliğinin temsil mecrası olduğu ulus devlet düzeninde siyasi otorite, toplumun kültürünün, din anlayışının ve etnisitesinin temsilcisidir ve kendisi de temsil ettiği bu alanların içindedir.¹¹¹ Ulus devlet modelinde ulus kelimesinin anlam zemini halk ve o halkın ait olduğu maddi-manevi değerlerdir. Gellner'e göre ulusla devlet Sanayi Devrimi sonrası birbirinin lazımıdır ve biri olmadığında diğeri de yoktur.¹¹² Başlangıçta bazı ulusal model arz eden devletler, uluslarının yardımı olmadan uluslaşabilirken bazı uluslar da devletlerinin yardımı olmadan ve onlara rağmen uluslaşabilmişlerdir. Devletin ve milletin bir kültür üstünde birlik oldukları sistem

¹¹⁰ “Ancien Regime” devrimin ardından, devrilen rejimin eski olduğu anlamında kullanılan ifade olmaktan çok, eski rejimin suçlandığı ifadedir. Terim, devrim sonrası ortaya çıkmış, 1792’de monarşinin devriliş cumhuriyetin kurulmasının ardından *ancien regime* adı altında eski yönetim özgürlük karşıtı, baskıcı rejim olarak imlenmiştir. Terimin gelişimi ile ilgili daha fazla bilgi için Bk. William Doyle, *The Ancien Regime*, Macmillan Education LTD, 1986, p. 1-3, encyclopedia.com, girdi başlığı: ancien regime, (Yayın Tarihi: 23.05. 2018), (Erişim Tarihi: 07. 12. 2022), URL: <https://www.encyclopedia.com/history/modern-europe/ancient-history-middle-ages-and-feudalism/ancien-regime>, britannica.com, (Erişim Tarihi: 07.12.2022), URL: <https://www.britannica.com/event/ancien-regime>,

¹¹¹ Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, 77.

¹¹² Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, 77.

CUMHURİYET'İN TEOLOJİSİNİN FİKRÎ ÖNDERLERİ

Osmanlı modernleşme sürecinin fikir öncüleri ve modernleşme dönemlerinde görev alan devlet adamları, cumhuriyetin dinî sahadaki politikalarında da öne çıkan fikirlerin öncüleridir. Hukuk dilinde ve din dilinde millîleşme, dinin uluslaştırılması politikalarında Ziya Gökalp'a kadar çok sayıda âlim, görüşleriyle Cumhuriyet politikalarına katkı sunmuşlardır. Hukuka örfün kaynaklık etmesi ve millî hukuk fikri Cevdet Paşa ile başlarken Mansurizade Said Bey, Ziya Gökalp ve Seyyid Bey, Cumhuriyet'in uygarlık devleti inşasında uygulanacak teoriler üretmiş ve teorilerini teolojik zemine de oturtmayı başarmışlardır. Devletin laikleşmesi sürecine Ziya Gökalp'ın "Hüsün ve Kubuh" ve "İçtimai Usulü'l-Fıkh" makaleleri katkı sağlarken aile kanununda gerçekleştirilen düzenlemelerde yine Gökalp'ın ve Mansurizade Said Bey'in çalışmaları önemli olmuştur. Din dilinde millîleşme politikalarına Gökalp'ın çalışmalarının yanı sıra Kâmil Miras, Sahih-i Buhari tercümesiyle, Elmalılı Hamdi Yazır, Kur'an meali çalışmasıyla katkı sağlamışlardır. Dinin uluslaşmasının kurumu olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ilk başkanı olan Rifat Börekçi, din dilinin millîleştirilmesinde Türkiye'deki camilerin yönetiminde rol oynayarak cumhuriyete muhalif hareketlere karşı önlem almıştır. İlk ilahiyatçı başbakan olan Şemsettin Günaltay, din ve milliyetçilik ilişkisi üstüne kitaplar yazmıştır. Şerafettin Yaltkaya, milliyetçilikle bütünleşmiş din fikrinin savunusunu üstlenen ve Türkçe ibadet hakkında fetva veren bir âlimdir. Besim Atalay, Türkçe ibadetin teolojik temeli üstüne yazılar yazmıştır. Son olarak mistik biçimde yorumladığı milliyetçilik fikriyle Nurettin Topçu, yazdığı pek çok kitap ve makaleyle millî medeniyet düşüncesine katkı sağlamıştır.

1. Ahmet Cevdet Paşa

Ahmet Cevdet Paşa, 26/27 Mart 1823 tarihinde, bugün Bulgaristan sınırlarında olan Lofça kasabasında doğmuştur. Devlet görevine 23

CUMHURİYET'İN MÂTURÎDÎ YÜZÜ: MUSTAFA KEMAL ATA-TÜRK'ÜN İSLAM'I KAVRAYIŞI

Dinin iktidarının talep edilmesiyle sorgulanan iktidarın dini, din temelli muhalefetin iktidar karşısında ürettiği siyasi söylemin temel meselesidir. Devlet adamının dindarlığı, İslam siyaset düşüncesinde tartışılan bir konu olmuş ve devlet adamının aynı zamanda halife olarak takva sahibi olması gerektiği yönünde hüküm bildiren âlimler olmuştur. Mâverdi ve Gazâlî ile temsil edilen bu yorum, İbn Teymiye'de şiddetli biçimde savunulmuş, devlet adamının meşruiyeti şeriat esaslarınca belirlenmiştir. İbn Haldun için din devleti, toplumun yönetimi için şart değilken akıl devleti; siyasi iktidar zorunlu kabul edilmiştir. Din adamının dindarlığı meselesine hukuki açıdan dâhil olan Ebu Hanife'ye göre devlet adamının şahsi yaşamı alanına giren dindarlığı yönetimin meşruiyeti için temel alınmamış, ötekinin haklarını ihlal etmeyen adil bir yöneticinin meşru olduğuna hükmedilmiştir.

Türk siyasi tarihi içinde herhangi bir yöneticinin dindarlığı ve dine yaklaşımıyla ilgili Mustafa Kemal Atatürk üzerine yürütülen politika cihetinde bir örnek görülmemiştir. Atatürk'ün dindarlığı meselesi, hakkında çok fazla spekülasyonun üretildiği bir mesele olmuştur. Cumhuriyet Dönemi dinî yaşamla ilgili politikalar, din temelli muhalefetin söyleminde itiraz unsuru olarak ele alınırken o politikalar üzerinden Atatürk'ün dinle ilişkisi olumsuz biçimde kurgulanmıştır.

Mustafa Kemal Atatürk, Cumhuriyet Dönemi din temelli muhalefetin ismine çekildiği, dinsiz devlet yaftasının cisminde toplandığı bir liderdir. Türk egemenliği karşıtı oluşumlar, dinî kisveye girme zorunluluğuyla meşru egemenliği din zemininde gayrimeşru ilan etme silahını Atatürk'ün nezdinde Türk milletine karşı kullanmışlardır. Siyasi iktidarın karşıtının din temelli kurulmasıyla siyaset gayrimeşru ilan edilmiştir. Türk egemenliği karşıtı hareketler, din temelli söylemlerle dizayn edilerek Cumhuriyet'e karşı ayaklanmanın meşruluğunu;

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

**CUMHURİYET'İN TEOLOJİSİNE İDEOLOJİK
KARŞITLIKLAR**

CUMHURİYET KARŞITI ZİHNİYETLER

Din ve devlet ilişkisi, iktisadi, siyasi ve sosyokültürel altyapıyla uyumlu olarak ilerlemiştir. Tek tanrılı dinlerin ortaya çıktığı ticaretin ve üretim biçiminin kutsal metinlerle normlandırıldığı çağın din-devlet ilişkisi saray dini ve halk dini olarak ikilik, farklılık, üst din ve volk din olarak tezahür ederken yönetim hem dinsel hem halkın temsil ettiği dinden farklı olarak üst din dilinin yorumuyla belirlemiştir. Dinin, devletin meşrulaştırıcı rolünde siyasetle ilişkili olduğu feodalizm, hem siyasi hem iktisadi hem de hukuki ve dinî yapıdır.

Mitos çağının dini; öğretisi olmayan, ayinsel, birleştirici, kutsal örüntüsü metne ve kanuna bağlı bulunmayan, ideolojik olmayan dindir. Logos çağının dini; öğretiyeye, kutsal metne dayalı, kurtuluş vadeden ve yayılcı özelliklere sahiptir. Aydınlanma Çağı'nın, Sana-yi Devrimi'nin ardından gelişen din yorumu ise burjuva laikliği ile ortaya çıkmıştır. Feodalizmin siyasi ve iktisadi yapısı yıkıldığında dinsel yönü de geride kalmış ve devlet iktidarının kiliseyle bölüşülmediği siyasi iktidar sağlanmıştır. Devletin meşruiyetini dinden değil akıldan ve toplumsal katılımdan aldığı yeni devlet biçimi, yeni paradigmanın ürünüdür ve eski paradigmanın ekonomik, siyasi ve din anlayışı geride bırakılmıştır. Fransız Devrimi'nin ardından Batı'da aydınlanma sonrası devlet, laik devlet olarak biçimlenmiştir. Laik devlet de hem siyasi, iktisadi hem sosyal ve kültürel hem dini özgül anlayışı ve yapısı olan iktidar biçimidir ve tüm bu yapılar millî biçimde millete ait olarak temsil edilmiştir.

Kırılan paradigmanın eski sosyal faktörleri yeni paradigma içinde bütünüyle yok olmaz, taşınır ve korunurlar; fakat bu korunmanın şartı yeni paradigmanın siyasi, iktisadi ve kültürel şartlarına uyum sağlayabilmesine, dönüşebilmesine bağlıdır. Dönüşmeyen, yeni paradigma içinde güncellenemeyen faktörler, yeni toplumun ihtiyaçla-

İSLAM TARİHİNDE DİN TEMELLİ MUHALEFET

Siyasetin iktisadi, sosyal ve kültürel unsurlarına din unsuru dâhildir ve iktidarın yaklaşımının karşısında da muhalefetin din yaklaşımı vardır. Muhalefetin dinî söylemle iktidar karşısında yer alması ilk dönem İslam tarihinden itibaren tespit edilmektedir. İslam tarihinde muhalefet, dinî söyleme sahip muhalefettir ve Müslümanların kimlik kazanma zemini muhalefetin dinle iş birliği yaptığı zemindir. İktidar kazanma biçimi olarak muhalif söylemin dinle buluşması, iktidarın hükûmet yöntemini de biçimlendirmiştir. Müslümanlar için muhalefet, siyasetin algılanma alanıdır; bu nedenle İslam tarihi, iktidar teorisinden çok muhalefet teorilerinin izlendiği alandır.¹¹ İslam tarihi, iktidar-muhalefet çekişmelerinin tarihidir ve iktidarın gelecekteki siyaseti, muhalefetin söylemi tarafından oluşturulmuştur. Siyasetin muhalif söylemle belirlendiği İslam siyaset tarihinde din temelli muhalefet Dört Halife Dönemi'nde başlamıştır.

Din temelli muhalefet; imamet, hilafet teorisiyle, halifenin belirlenim biçimleriyle ve iktidarın dinî faaliyetleriyle ilgilenmiştir. Olması gerekenin olmayan üzerinden ifade edildiği dinî muhalif söylem, Haricilik ve Şiilik siyaset teorilerinde ortaya çıkmıştır. Hz. Ali taraftarlarının temelini oluşturduğu Şia imamet teorisine göre Müslümanların yönetimi tevkifi olarak belirlenmiştir ve Hz. Ali'yle soyundan gelenler dışında hiç kimse imamet iddiasında bulunmamalıdır. İmamların peygamberler gibi nasla belirlendiği Şia siyaset teorisinde, Hz. Ebubekir'in halifelîği, Hz. Ali'ye kadar süren hilafet süreci, Emevîler ve Abbasiler dönemi, hilafetin gasp edildiği dönemlerdir ve gayrimeşrudur. Şia'nın din temelli muhalefeti İslam tarihinin bütününe kapsayan bir muhalefettir. M. 687 yılında Küfe'deki Şii ayaklanmasına kadar Hz. Ali yanlıları Araplardan müteşekkil iken bu tarihle birlikte Arap olmayanların, İranlıların ve Ara-

¹¹ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, 28.

CUMHURİYET KARŞISINDA İSLAMCI MUHALEFET

Cumhuriyet'in ilanının ardından dinî karşıtlıklar; Meclis'te, tarikatların bünyesinde ve dış siyasette temsil edilmiştir. Saltanatın kaldırılması ve hilafetin ilgası, Cumhuriyet Dönemi İslamcı muhalefetin söylem konularını oluşturmuştur. Meclis'te söylem bulan İslamcı muhalefet, milletvekilleri tarafından Ankara Hükûmeti'ne yöneltilen eleştirilerle seslendirilmiştir. Afyonkarahisar Vekili Mehmed Şükrü Hoca, hilafetin ilgasına getirdiği itirazlarla muhalefet etmiştir. Lütfi Fikri Bey, halifeye mektup yazarak hilafet makamını terk etmemesi gerektiğini bildirmiştir. Meclis'te söylem bulan İslamcı muhalefete göre halifeliliğin, siyasi iktidardan ayrı temsil edilmesi mümkün değildir. *Tevhid-i Efkâr* gazetesinin yazarı Rauf Bey, cumhuriyetin erken ilan edildiğini, hilafete ve saltanata hâlâ ihtiyaç olduğunu yazmıştır. Buna karşılık Şer'iyye Vekili Mustafa Fevzi Efendi cumhuriyetin İslam'a en uygun yönetim olduğunu ve İslam'da ilk idare şeklinin cumhuriyet olduğunu ifade ederek yanıt vermiştir.⁴¹ Meclis'te gerçekleşen hilafet tartışmalarında Yusuf Ziya Bey, Haşim Bey ve Gazi Mustafa Kemal Paşa karşı karşıya gelmiştir. Hilafetin Meclis bünyesinde temsiline itiraz eden Haşim Bey ve Yusuf Ziya Bey, Müslüman âleminin bu karara itiraz ettiğini, kargaşa çıktığını ve halifelik tesis edilmezse sonuçların kötü olacağını bildirmişlerdir. Gazi Mustafa Kemal Paşa ise hiçbir kargaşanın olmadığını beyan ederek Meclis'in ve Türkiye'nin başında bulunacak kişinin artık yalnızca Türk milletini temsil edeceğini, meclisin nazarında hilafetin tutulduğunu; fakat artık milletin iradesiyle birlikte İslam'ın koruyuculuğu iddiasıyla hilafetin hiçbir şahsa verilemeyeceğini ifade etmiştir.⁴² Hilafetin ilga edilmesine dışarıdan gelen İslamcı muhalefet, Ağa Han ve Emir Ali tarafından temsil edilmiştir. Hindistan'dan

⁴¹ Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, II, 77-84.

⁴² İsmail Kara, *İslam Siyasi Düşüncesinde Değişme ve Süreklilik Hilafet Risaleleri*, Klasik Yay., İstanbul 2005, V, 295-299.

KARŞIT ZİHNİYETLERİN ŞAHSİYETLERİ

1908'deli ilk Türk Devrimi ve Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte sonuçlanan Anadolu Hareketi'nin Türk Devrimi, karşısında kurumsallığın karşıtı olan gayrinizami din çevresinin liderlerini, şeyhleri ve ulemadan köktendinci aktörleri bulmuştur.

Cemaatler ve tarikatlar, Cumhuriyet'in politikalarını benimsemedikleri hâlde gizli olarak cumhuriyetin kurumları içinde dönüştürücü ve uluslaşmayı engelleyici faktör olarak yer almışlardır. Diyanet kurumunu uygun bulmayan Said Nursi'nin *Risale-i Nur* kitaplarının Diyanet tarafından basılarak yayılmasını talep etmesi, cami imamlarının, vaizlerin cumhuriyet karşıtı din propagandaları ve Diyanet içinde cemaat ve tarikat kadrolaşmaları bu duruma örnektir.⁸⁹ II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerindeki din temelli muhalif söylem, çeşitli dinî grupların, tarikatların ve cemaatlerin karşıtlıklarında temsil edilirken; ulema, siyasetçi, İslamcı aydın ve gazetecilerden de temsilci edinmiştir. II. Meşrutiyet Dönemi'nin İslamcı muhalifi Mustafa Sabri ve Said Nursi, Cumhuriyet dönemi politikalar karşısında da İslamcı muhalefet sergileyen isimlerdir. Necip Fazıl Kısakürek 1950 sonrası ve Kadir Mısıroğlu da 1960 sonrası Cumhuriyet döneminin İslamcı muhalif söylemini temsil eden isimlerdir.

1. Mustafa Sabri

Mustafa Sabri, 1869 yılında Tokat'ta doğmuş, hafızlık ve medrese eğitimlerinin ardından ruûs sınavını kazanarak İstanbul Fatih Camisi müderrisliğine atanmıştır. II. Abdülhamid'in padişahlığı döneminde Yıldız Sarayı'nda hafız-kütüb görevine getirilmiş, çeşitli medreselerde tefsir ve hadis müderrisliği görevlerinde bulunmuştur.⁹⁰

⁸⁹ İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam*, I, 275.

⁹⁰ Yusuf Şevki Yavuz, "Mustafa Sabri Efendi", *DİA*, TDV Yay., Ankara 2020, XXXI,

İSLAMCILIĞIN POLİTİK PSİKANALİZİ

Tek Tanrılı dinler, dinî metnin kaynaklığında ideal bir öğretinin yayıldığı ve Yahudilik dışında evrensellik iddiası olan dinlerdir. İdeal öğretinin yapısı ise anlayışlara, zihniyetlere göre çeşitlilik arz eder ve her zihniyet kendi ideal öğretisini kurtuluş getiren öğreti iddiasıyla dayatır.¹³⁴ Dinin toplumsal boyutuna değmeden dinde siyasal boyut icat eden ve iktidarı elde etmenin formülü hâline gelen dinî ideolojiler, dinî tahakkümün en sert biçimidir. Bu bağlamda İslamcılık; dini, ideoloji olarak üretmekle dünyevileştirir, ideal bir siyaset olarak yaratmakla birbirinden ayrı alanları birleştirir ve dünyayı dinileştirme isteğiyle hareket ederken uhrevi olanı dünyevileştirir.¹³⁵ Dünyevi olanla uhrevi olanın birbirine girdiği ideolojik din anlayışında ne tam anlamıyla dünya vardır ne de uhrevi olanın bilgisine artık ulaşılır. Dünyada hükmeden öznel bir din hakikatini hâkim kılabilmek adına uhrevi olanın anlamlarının dönüştürüldüğü anlayışta tüm yargılar Tanrı'nın kudretine havale edilir ve Tanrı'nın yargısı, uygulanacağı yer olan dünyaya çekilir. İslamcı zihniyet, haklılığını kendi malikliğine, kudrete indirmediği Tanrı'yı kullanarak gerçekleştirmenin yolunu böyle bulur. Yasanın kutsal olduğu ve kültürler üstü, insanüstü olarak algılandığı ideolojik din zihniyetinde herkes için, her kültür ve topluluk için tek bir ideal iyi vardır.

Modernizm sonrası İslamcılık, ulusa karşı İslamî ulus birliği iddiasıyla, siyasal iktidara karşı, kültür ve halk karşıtı bir dinî öğretiyle konumlanır. İslamcı zihniyetler, genellikle bir toplum ya da halk teorisine değil; devlet ve iktidar teorisine sahiplerdir ve toplum, hakikate tek başına sahip olan bu zihniyete göre baskılanacak olandır, siyasi ve kültürel projeksiyonlar olarak kurgulanan hakikatin dayatma ala-

¹³⁴ Ernest Gellner, *Postmodernizm, İslam ve Us*, (Çev.: Bülent Peker), Ümit Yay., Ankara 1994, 15.

¹³⁵ Giorgio Agamben, *Dünyevileştirmeler*, (Çev.: Betül Parlak), Monokl Yay., İstanbul 2017, 131.

SONUÇ

Cumhuriyet'in İslamî temellerinin ve karşıtı olan zihniyetlerin tahlilinde, amaç-kapsam çerçevesinde ulaşılan en önemli keşif, din-devlet ilişkisinin, belirli bir iktisadi temel üstünde üretim biçimlerine uyumlu ve sosyokültürel altyapıya, özgül paradigmaya bağımlı şekilde geliştiği ve her paradigma içinde siyasi iktidarla muhalefet arasında çekişmeye neden olduğudur. Bu keşif önceliğinde din-devlet ilişkilerinin seyri üç temel paradigma çerçevesinde izlenmiş ve Dört Halife Dönemi'yle başlanıp Osmanlı modernleşme dönemlerine kadar olan süreçte siyasi iktidarlar ve muhalefetler arasında gelişen söylemlerin, siyasi iktidar ve ulema arasındaki yönetim ve hukuk ilişkilerinin tahlili yapılmıştır. Müslümanların tecrübe ettiği yönetimlerde din-devlet ilişkisine dair üretilen siyaset teorileri, itikadi yorumların ve fırkaların bünyesinde temsil edilerek siyasetle itikadın şekillenmesine doğru ilerleyen süreçle belirmiş; Dört Halife Dönemi'ndeki olaylarla zemin kazanan İslam siyaset teorileri, halifenin belirlenişi, yönetimin meşruiyeti, siyasi iktidarın dinselliği ve dinin iktidarının talep edilmesi görünümüyle din muhalefeti cephesinden ele alınmış ve siyasi hareketler itikadi düşüncelere dönüşmüştür. İslam siyaset tarihindeki devlet tecrübelerinin ve devlete dair teorilerin, iktidar-muhalefet çekişmelerinin siyasi-itikadi fırkalar tarafından ele alınış biçimleriyle oluştuğu ve tarihin taraflarından, itikadın ve düşüncenin taraflarının doğduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu çekişme arenasında İslam siyaset tarihinin iktidarların sergilediğiyle tecrübe edilen siyasi iktidarların yönetimlerinin ve muhalefetin talep etmesiyle oluşan devlet teorilerinin tarihi olduğu saptanmıştır. Emevîlerin siyasi iktidarı altında bulunan coğrafyada din-siyaset ilişkisi muhalif söylemin iktidar söyleminden daha fazla nüfuz ettiği teorik alan içinde sistematik din temelli muhalefet doğmuş ve dinî muhalif söylemle iktidarı elde eden Abbasiler, yine sis-

DİZİN

A

- Abduh 106, 243, 279
Afgani (Cemaleddin) 207, 208
Afgani (Ubeydullah) 207, 208
Ahmed Naim 105, 113, 163, 207
Akçura 33, 92, 113, 129, 131, 132, 156,
271
Anderson 120, 122, 123, 125, 126, 178,
218, 272
Atalay 25, 33, 102, 103, 130, 153, 173,
174, 239, 269, 272, 286
Atay 149, 150, 272

B

- Baltacıoğlu 83, 84, 99, 273
Başgil 28, 29, 30, 216, 285
Batılılaşma 22, 30, 68, 69, 70, 71, 72,
74, 77, 78, 82, 124, 125, 131,
140, 141, 154, 155, 194, 205,
288
Bauer 58, 59, 95, 96, 98, 273
Bauman 58, 273
Benslama 245, 248, 249, 250, 252, 253,
254, 256, 258, 273
Berkes 30, 32, 72, 104, 135, 147, 148,
149, 154, 155, 156, 157, 215,
273
Börekçi 18, 25, 83, 84, 101, 102, 153,
165, 166, 167, 168, 276, 280

C

- Cevdet Paşa 25, 71, 103, 104, 109, 153,
154, 155, 156, 272, 278, 281,
288

Ç

- Çağdaşlaşma 72, 104, 154, 156, 273

D

- Devrim 75, 76, 287
Diyanet 28, 29, 84, 85, 101, 102, 141,
142, 151, 153, 161, 163, 166,
167, 168, 170, 171, 179, 216,
222, 223, 227, 232, 269, 273,
277, 285
Durkheim 105, 157, 158, 179, 180, 279

E

- Ebu Hanife 48, 49, 93, 94, 96, 103, 106,
109, 114, 146, 151, 158, 159,
164, 169, 173, 174, 182, 187,
203
Ebu Yusuf 44, 45, 93, 96, 107, 146, 147,
275
Elmalılı 96, 142, 153, 289

F

- Farabi 56, 134, 279
Fırlalı 10, 30, 98, 99, 113, 114, 135,

136, 138, 139, 142, 143, 144,
145, 146, 186, 187, 202, 272,
276

Fıkıh 52, 96, 106, 107, 108, 109, 111,
112, 113, 160, 163, 274, 277,
279, 285, 286, 287

Fikret 37, 129, 202, 239, 289

Freud 127, 246, 248, 251, 252, 254,
262, 276

G

Gazali 52, 53, 54

Gellner 30, 32, 57, 88, 89, 90, 119, 120,
122, 123, 124, 126, 131, 140,
218, 226, 242, 243, 244, 245,
246, 276

Gökalp 19, 20, 21, 22, 25, 33, 76, 83,
84, 101, 103, 104, 105, 106, 107,
108, 109, 110, 111, 112, 115,
116, 117, 121, 125, 133, 134,
136, 150, 151, 153, 156, 157,
158, 159, 160, 168, 169, 178,
180, 233, 234, 240, 269, 277,
285, 286, 287

Günaltay 25, 83, 131, 153, 171, 172,
173, 260, 264, 272, 277, 281,
285

H

Habip 260, 261, 262, 278

Halife 23, 24, 25, 37, 39, 41, 42, 44, 46,
49, 50, 60, 62, 64, 81, 144, 200,
201, 217, 265, 266, 281, 288

Halifelik 46

Halifetullah 45

Hanefi 17, 48, 58, 61, 83, 96, 103, 112,
141, 142, 146, 147, 150, 152,
154, 169, 269, 270, 283, 284

Haricilik 200, 203

Hars 21

Hegel 126, 127, 131, 175, 278

Herder 134, 136, 137, 278, 279, 290

Hilafet 43, 52, 84, 150, 188, 208, 211,
212, 229, 267, 280, 284

I

İslahat 24, 67, 71, 72, 73, 89, 91, 188,
205, 221

İ

İbn Haldun 55, 56, 57, 182, 187, 277,
278

İbn Teymiye 55, 182, 187, 248, 279

İdeoloji 219, 220, 250, 271, 283

İlahiyat 5, 13, 27, 37, 68, 97, 99, 101,
112, 144, 152, 160, 163, 164,
168, 170, 171, 172, 183, 222,
279, 281, 282, 285, 286, 287,
288, 289

İlmiye 62, 63, 209, 237, 266

İmam Muhammed 93, 96, 147

İslamcılık 100, 206, 207, 209, 210, 211,
212, 214, 216, 223, 224, 225,
228, 229, 230, 231, 232, 242,
243, 246, 248, 249, 250, 251,
253, 254, 255, 257, 258, 259,
262, 263, 264, 280, 288

İslam Mecmuası 95, 105, 106, 107, 108,
109, 113, 140, 151, 156, 162,
163, 170, 171, 273, 274, 277,
283, 286, 287, 289

İzmirli 99, 105, 111, 112, 113, 162, 274,
279, 287

K

Kalvin 138

Klein 246, 247, 281

Köktendinci 233, 246, 251

Kurtuluş Savaşı 89, 90, 124, 240

Kutadgu Bilig 145, 271

Kültür 56, 68, 83, 91, 109, 116, 117,
124, 150, 155, 172, 177, 186,
232, 272, 273, 276, 282, 286,
288

L

Lacan 262, 263, 282

Laikleşme 136

Laiklik 14, 29, 32, 99, 114, 135, 136,
138, 141, 143, 145, 148, 149,
171, 172, 186, 187, 259, 269,
273, 276, 277, 281, 285

Lewis 30, 32, 40, 41, 45, 69, 70, 71, 72,
77, 86, 87, 88, 120, 122, 137,
140, 282

Luther 138, 139, 140, 274, 275, 282

M

Maistre 199

Maniheizm 260, 261

Mansurizade 25, 83, 84, 105, 112, 113,
150, 153, 160, 161, 162, 163,
269, 283, 285

Mardin 31, 32, 134, 135, 213, 219, 220,
230, 283

Marksizm 195, 196, 197

Massignon 255, 283

Maturidilik 39, 107, 146, 261, 280, 282

Mecelle 42, 103, 111, 154, 155, 156,
160, 161, 276

Medeniyet 177, 241, 272, 288

Meşrutiyet 25, 72, 73, 118, 132, 160,
161, 162, 206, 207, 209, 210,
214, 215, 222, 227, 228, 231,
243, 258, 266, 267, 273, 284

Millileşme 93, 103

Millî Mücadele 19, 20, 74, 166, 167,
168, 173, 183, 186, 228, 238,
280, 285

Milliyetçilik 89, 90, 92, 110, 128, 130,

133, 134, 172, 173, 177, 178,
233, 260, 272, 279

Miras 153, 163, 164, 165, 282, 284, 289

Modernleşme 112, 136, 274

Muhalefet 202, 203, 204, 205, 284, 289

Mürcie 168, 169, 202, 203, 282

N

Nizamülmülk 61

Nuh 19, 20, 99, 283

O

Osmanlı 9, 18, 22, 23, 24, 25, 26, 27,
28, 29, 30, 32, 33, 62, 63, 64,
65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73,
74, 76, 77, 78, 82, 84, 89, 91, 92,
100, 118, 120, 124, 125, 128,
131, 140, 141, 145, 151, 153,
155, 156, 157, 170, 172, 173,
175, 176, 183, 184, 194, 205,
206, 207, 212, 215, 218, 220,
221, 229, 236, 237, 238, 239,
240, 241, 243, 257, 265, 266,
267, 269, 273, 281, 287, 288

Ö

Örf 103, 107, 108, 111, 277

Örfî 63, 231

P

Panislamizm 73, 74, 87, 88, 92, 121,
233

Postmodernizm 242, 243, 244, 245,
276

R

Reform 128, 140, 198

Renan 120, 122, 123, 124, 125, 134,
218, 286

Rönesans 128, 140, 198

S

- Sebilürreşad 105, 112, 113, 162, 171,
217, 236
Sekülerlik 136
Selçuklu 22, 24, 50, 52, 53, 61, 62, 66,
131, 171, 275, 283
Selefizm 210, 251
Shayegan 257, 258, 259, 260, 286
Suyuti 93, 286
Sünni 61, 62, 238

Ş

- Şer'î 69, 205
Şeriat 113, 114, 148, 160, 162, 209, 213,
217, 277
Şeyhülislam 63, 69, 154, 208
Şia 38, 39, 41, 51, 200, 201, 203, 204,
210, 231
Şii 44, 46, 61, 62, 200, 238
Şinasi 129

T

- Tanzimat 24, 67, 71, 72, 73, 77, 84, 89,
91, 92, 100, 103, 104, 118, 134,
154, 160, 181, 188, 205, 221
Teokrasi 32, 135, 148, 149, 273
Tillich 98, 179, 287
Topçu 18, 25, 153, 170, 174, 175, 176,
177, 178, 279, 280, 286, 287,
288
Toynbee 30, 64, 65, 73, 77, 78, 126,
131, 212, 287
Tunaya 28, 29, 30, 141, 206, 207, 209,
210, 211, 212, 214, 216, 223,
224, 225, 285, 288
Türk Laikliği 135
Türk Tarih Tezi 5, 21, 130, 131, 132,
172, 274

U

- Ulu'l-Emr 39, 150, 158, 183, 204
Ulus 82, 119, 120, 122, 123, 124, 125,
131, 132, 163, 172, 173, 225,
260, 272, 286
Unamuno 133, 288
Uygarlık 18, 20, 76, 269, 274

Ü

- Ümmet 86, 88, 249, 280
Ümmetçilik 134

V

- Volkan 209, 231

W

- Watt 30, 32, 41, 140, 201, 202, 289
Weber 53, 141, 147, 180, 181, 276, 279,
288, 289
Wellhausen 30, 32, 37, 38, 40, 42, 46,
86, 200, 202, 203, 204, 289
Whitehead 262, 289

Y

- Yaltkaya 25, 33, 83, 99, 100, 153, 168,
169, 170, 171, 269, 280, 285,
289
Yunus Emre 129

Z

- Zerkeşi 94
Zıllullah 51